УДК 373.3.015.3:005.32]:37.091.31-059.2
DOI: 10.31499/2706-6258.2(4).2020.222914

СТИМУЛЮВАННЯ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ ПАРНОЇ ТА ГРУПОВОЇ ФОРМ РОБОТИ НА УРОЦІ

Коберник Галина, кандидат педагогічних наук, професор кафедри теорії початкового навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
ORCID: 0000-0001-9340-8707
E-mail: gkobernik812@gmail.com
Коберник Олександр, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та освітнього менеджменту, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
ORCID: 0000-0002-2842-0168
E-mail: kobernikan@meta.ua
Волошина Ганна, кандидат педагогічних наук, професор кафедри теорії початкового навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
ORCID: 0000-0001-5734-8540
E-mail: voloshsihen@gmail.com

У статті уточнюється зміст навчально-пізнавальної активності, встановлюється її структура, визначаються критерії, за допомогою яких подається характеристика рівнів сформованості в учнів початкової школи. Розглядається сутність понять «стимул», «процес стимулювання навчально-пізнавальної активності» та їх взаємозв'язок з мотивами. Обгрунтовуються основні умови ефективного педагогічного стимулювання навчально-пізнавальної активності учнів молодшого шкільного віку, серед яких визначається організація парної та групової форми роботи на уроці з метою засвоєння навчального матеріалу. Характеризується методика організації парної та групової форм організації навчальної діяльності учнів у початковій школі, пропонуються способи стимулювання їх навчально-пізнавальної активності.
Представлено результати дослідно-експериментальної перевірки ефективності запропонованих умов стимулювання навчально-пізнавальної активності молодших школярів у процесі групової роботи.
***Ключові слова**: навчально-пізнавальна активність, початкова школа, учень, урок, парна робота, групова робота, стимулювання, умови, критерії, рівні.*

FOSTERING EDUCATIONAL AND COGNITIVE ACTIVITY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS UNDER CONDITIONS OF COUPLE AND GROUP FORM OF WORK AT THE LESSON

Kobernyk Halyna, PhD in Pedagogy, Professor, Head of Elementary Education Theory Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.
ORCID: 0000-0001-9340-8707
E-mail: gkobernik812@gmail.com

Kobernyk Oleksandr, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Pedagogy and Educational Management Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.
ORCID: 0000-0002-2842-0168
E-mail: kobernikan@meta.ua
Voloshyna Hanna, PhD in Pedagogy, Assistant Professor, Head of the Elementary Education Theory Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.
ORCID: 0000-0001-5734-8540
E-mail: voloshsihen@gmail.com

The article deals with the content of the educational and cognitive activity, establishes its structure, and defines the criteria by which the characteristics of the formation levels of primary school students have been presented. The essence of the concepts of "stimulus", "the process of stimulating learning and cognitive activity" and their relationship with motives have been analyzed in the article. The characteristic of the psychological features of primary school students' educational and cognitive activity has been presented. The article also offers effective means of stimulating junior students' educational and cognitive activity in the classroom. The basic conditions for effective pedagogical stimulation of the primary school students' educational and cognitive activity have been substantiated, among which the organization of classroom pair and group forms of work for the purpose of mastering the educational material is determined. The value of these organizational forms of educational and cognitive activities lies in the higher motivation of the learning process at each level, the ability to implement a differentiated approach to solving problems, search for real opportunities for active cooperation, mutual assistance, and partnership. The methods of pair and group forms of students' educational activity have been revealed in primary school. In addition, ways of stimulating organization their educational and cognitive activity have been offered. The methods of pair and group forms of organization of educational activity of students have been revealed in primary school. In addition, ways of stimulating their educational and cognitive activity have been offered. The results of experimental verification of the effectiveness of the proposed conditions for stimulating the educational and cognitive activity of younger students are presented in the process of pair and group work.
Keywords*: educational and cognitive activity, primary school, student, lesson, pair and group work, stimulation, conditions, criteria, levels.*

Інтереси розвитку економіки і культури суспільства, зростання соціальної ролі особистості вимагають всебічного стимулювання та розвитку потенційних можливостей кожної людини, у чому особлива роль належить закладам загальної середньої освіти, в яких формування гуманістичних цінностей учнів є пріоритетним завданням. Гуманізація освіти має забезпечити новий підхід до навчання і виховання, докорінно поліпшити підготовку зростаючої особистості до активного і творчого життя, формування особистості нового типу.

Останнє десятиріччя характеризується постійним швидким зростанням суспільного й індивідуального значення освіти, що сприяє змінам у характері навчання в сучасній школі. Ці зміни зумовлюються, насамперед, внутрішніми факторами розвитку нового покоління. Варто зазначити, що сучасні діти позбавлені здорового дитинства, вони знаходяться у збудженому емоційному стані. У багатьох випадках саме вчителі та батьки повинні допомогти цим дітям, які, як показали дослідження психологів, звикли до домашнього комфорту та готові працювати тільки тоді, коли їм цікаво. Це вимагає насамперед нової стратегії навчання, яка передбачала б суттєві зміни у погляді на учня і на його роль в освітньому процесі. Сучасне педагогічне управління процесом учіння повинно з однаковою мірою враховувати широку систему об'єктивних факторів і у відповідності до них шукати шляхи впливу на соціальну ситуацію розвитку школярів,

їх внутрішню позицію. Педагогічне управління процесом учіння повинно спиратися на впровадження сучасних технологій навчання, в умовах яких в учня формується навчально-пізнавальна активність.

Проблема формування навчально-пізнавальної активності учнів початкової школи стала предметом дослідження таких вітчизняних вчених, як Н. Бібік, М. Богданович, В. Бондар, А. Каніщенко, О. Киричук, С. Максименко, С. Огірко, О. Савченко, Л. Сапунова, Н. Пастернак та ін.

Досить повно це питання вивчалося вітчизняною дослідницею В. Лозовою. Серед зарубіжних науковців сутність навчально-пізнавальної активності вивчалася Т. Шамовою, Г. Щукіною та ін.

У результаті аналізу наукових джерел можна стверджувати, що в дидактиці навчально-пізнавальна активність розглядається як якість навчальної діяльності особистості, що знаходить свій вияв у ставленні учня до змісту і процесу навчання, у його прагненні до ефективного оволодіння знаннями та способами їх здобуття за оптимальний час, у мобілізації морально-вольових зусиль на досягнення навчально-пізнавальної мети.

Метою статті є обґрунтування засобів стимулювання навчально-пізнавальної активності молодших школярів на уроках.

Навчально-пізнавальна активність має чотирьохкомпонентну структуру, основними складовими якої є:

а) мотиваційний (задоволеність навчанням у школі, позитивне ставлення до окремих предметів, захопленість новим матеріалом, оптимістичний стан на уроках, пізнавальний інтерес);

б) інтелектуальний (постановка запитань на поглиблення змісту почутого, побаченого; бажання доповнити чи уточнити відповіді однокласників; мислительна та мовленнєва активність);

в) вольовий (самостійність під час виконання навчальних завдань підвищеної складності; прояви настирливості, терпіння під час долання труднощів у навчанні; оригінальність);

г) діяльнісний (уміння та навички самоконтролю, самоорганізації у навчальних ситуаціях під час учіння; репродуктивний, продуктивний, творчий характер оперування набутими знаннями).

Чотирьохкомпонентна структура навчально-пізнавальної активності знаходить свій вияв у її рівнях: початковому, середньому та високому.

Початковий рівень (ситуативна репродуктивна навчально-пізнавальна активність) характеризується нестійким пізнавальним інтересом, початковим рівнем навчальних досягнень, малим словниковим запасом, безсистемним переглядом телепередач, певною здатністю до відтворення інформації.

Середній рівень (стійка продуктивна навчально-пізнавальна активність), основними мотивами якого є потреба в одержанні високих балів, бажання зайняти найвищий статус у системі взаємостосунків класу, намагання виправдати сподівання вчителя і батьків; прагнення відповідним чином зарекомендувати себе і т. ін.

Високий рівень (стійка творча навчально-пізнавальна активність), що проявляється в задоволеності від процесу учіння; стійких інтересах до пізнання нового, невідомого; намаганні виконати навчальні завдання бездоганно, проявити при цьому самостійність;

ISSN 2706-6258

бажанні серйозно займатися окремими предметами у вільний час і в готовності переборювати всілякі труднощі під час виконання навчальних завдань.

Таким чином, кожен наступний рівень містить у собі позитивні прикмети попереднього і має особливі риси, що відрізняють його від того, що йому передував; формування кожного наступного рівня можливе лише на основі сформованості попереднього; на всіх рівнях навчально-пізнавальної активності процес учіння проходить на основі аналітико-синтетичної навчальної діяльності, хоча доза допомоги вчителя учню у цьому процесі падає від максимальної на нульовому рівні до мінімальної на високому.

Одним із важливих питань наукового дослідження, яке потребує глибокого осмислення і значення, є визначення умов, що забезпечують стимулювання навчально-пізнавальної активності.

Стимул, у загальному розумінні, – це зовнішній імпульс, що побуджує людину (або групу людей) до діяльності. Під поняттям стимули ми будемо розуміти зовнішні чинники, а саме: певні обставини, умови або засоби, які побуджують учня до активної навчально-пізнавальної діяльності. Сам же процес стимулювання навчально-пізнавальної активності трактуватимемо як цілеспрямований вплив відібраних певним чином методів і прийомів, що зумовлені соціально-педагогічною суттю навчально-пізнавальної діяльності школярів, їх індивідуальними особливостями та особистісними якостями.

У результаті стимулювання формуються й певні мотиви навчання. Мотиви – це внутрішні імпульси, які спонукають особистість до активної діяльності [8].

Проведене дослідження дозволило виявити основні умови ефективного педагогічного стимулювання навчально-пізнавальної активності учнів молодшого шкільного віку:

а) максимальний акцент на активну мислительну діяльність учнів. Підґрунтям для розвитку пізнавальних сил і можливостей учнів мають слугувати ситуації вирішення пізнавальних завдань, активного пошуку та мислительної напруги, критичне сприйняття здобутої інформації, що спонукає до здогадів, роздумів, суперечливих суджень, зіткнення різних позицій, у яких необхідно розібратися самому, прийняти рішення, обрати певну точку зору;

б) ведення навчального процесу на оптимальному рівні інтелектуального розвитку учнів. Пізнавальний інтерес, що є збудником навчально-пізнавальної активності, не може розвиватися і зміцнюватися, якщо операційна сторона діяльності учня залишається незмінною, у ній обов’язково має бути рух, тільки тоді учень, оцінюючи свої зрослі можливості та сили, усвідомлює, що тепер по-іншому, по-новому, краще, легше, швидше діє в навчальній ситуації. У цьому постійному ускладненні навчальної праці, в оволодінні все складнішими і досконалішими уміннями та операціями, що дозволяють вирішувати складніші задачі пізнання, й полягає суть розвиваючого навчання, яке передбачає зміцнення пізнавальних сил, пізнавального інтересу та прагнення молодшого школяра до опанування непізнаного;

в) сприятлива емоційна атмосфера спілкування в навчальному процесі, забезпечення позитивного статусу учня в системі офіційного і неофіційного спілкування учнів класного колективу – третя важлива умова стимулювання навчально-пізнавальної активності. Сприятлива емоційна атмосфера навчання й учіння пов’язана

з двома головними джерелами розвитку молодшого школяра: з діяльністю та спілкуванням, які породжують багатогранні стосунки і створюють тонус особистого настрою учня. Ця умова позв'язує весь комплекс функцій навчання – освітніх, розвивальних, виховних – і робить безпосередній та опосередкований вплив на пізнавальний інтерес.

Реалізація вище зазначених умов педагогічного стимулювання навчально-пізнавальної активності учнів початкової школи можлива лише завдяки врахуванню їх психологічних особливостей. Адже серед дітей, які прийшли до школи, можна виокремити тих, які проявляють самостійність та відповідальність; а також «неорганізованих» – тих, що не вміють і не можуть зосередитися на уроці. Отже, діти в початковій школі однакові за віком, але різні за рівнем свого фізичного, розумового, соціального та духовного розвитку.

Організовуючи навчальну діяльність, учитель має усвідомити, що він не просто розвиває учня, а постійно вивчає його індивідуальні особливості, моральні якості, мотиви й потреби, які мають безсумнівний вплив на якість навчального процесу і подальший життєвий шлях людини.

З першого дня перебування в школі у дітей початкової школи формується інтерес до самого процесу навчальної діяльності, а потім приходить усвідомлення, що учіння – це серйозна праця, яка вимагає посидючості й зосередженості. Тому важливим завданням сім'ї і школи є переконання дитини у значущості навчальної діяльності, яка забезпечує йому можливість оволодіти не тільки новими, а й важливими і необхідними для подальшого життя знаннями та вміннями. Отже, після виникнення інтересу до навчальної діяльності в учнів формується інтерес до змісту навчання, виникає потреба в оволодінні знаннями. Це спонукає учня до навчально-пізнавальної активності.

Ефективність процесу стимулювання навчально-пізнавальної активності учнів забезпечується комплексним використанням різних форм організації навчальної діяльності учнів: індивідуальної, парної, групової і фронтальної.

Якщо індивідуальна та фронтальна форми роботи з учнями досить повно описані в педагогічній літературі, то навчання в парах і малих групах (3–5 осіб) найменш досліджене в контексті стимулювання навчально-пізнавальної активності учнів початкової школи.

Цінність саме цих форм організації навчальної діяльності полягає у вищій вмотивованості процесу учіння на кожному рівні, можливостях здійснення диференційованого підходу до розв'язання проблемно-пошукових завдань, створення реальних можливостей для активної співпраці, взаємодопомоги, партнерства. Крім цього, цінність роботи учнів у парі або малій групі ми вбачаємо в тому, що вона розширює в усіх школярів потяг до правильного способу пошуку розв'язання проблеми, а також виховує в них прагнення і любов до опанування новими знаннями, формує особистість школяра, його почуття, досвід стосунків між учнями та вчителем, між однокласниками.

Розроблена й апробована нами методика організації парної форми навчальної діяльності молодших школярів на уроках математики полягала в тому, що вчителем визначалися пари дітей на певний період (на рік, семестр або чверть), враховуючи симпатії та рівень навчально-пізнавальної активності. Це можуть бути пари як з різними, так і з однаковими рівнями навчально-пізнавальної активності. У парах, де працюють діти з творчою і репродуктивною або продуктивною і репродуктивною

ISSN 2706-6258

активністю, вчителем визначаються так звані учні-консультанти. Вони мають вищий рівень навчально-пізнавальної активності, ніж їх підшефні. Пара сидить поруч (за однією партою), щоб будь-коли однокласники могли проконсультуватися чи обмінятися думками для розв'язання завдання, яке запропонував учитель. Проте не варто об'єднувати учнів, які характеризуються низькими рівнями навчально-пізнавальної активності. Така пара не буде дієздатною.

Для стимулювання навчально-пізнавальної активності молодших школярів досить ефективною формою організації навчання дітей є робота в малих групах. Найкраще, коли в групу входить 4 учні, які сидять за об'єднаними партами обличчям навпроти. Це зручно для спілкування у процесі розв'язання спільного завдання.

Найвищих результатів у розвитку навчально-пізнавальної активності досягається, як показав досвід, у гетерогенних групах. У цих групах учні, володіючи різною здатністю учіння, потребами, інтересами та навчальною працездатністю, доповнюють один одного. Доцільно комплектувати групи учнів з різними рівнями навчально-пізнавальної активності, але за їх уподобаннями. Спільно аналізуючи матеріал, розв'язуючи задачу або приклад, вони всі досягають вищих результатів.

Проте ми радимо на окремих етапах навчання практикувати роботу груп, коли учні з творчою навчально-пізнавальною активністю об'єднуються в окремі групи, і для них учитель визначає оригінальні завдання.

Переваги групової форми навчальної роботи особливо яскраво проявляються в учнів з домінуючою репродуктивною активністю, оскільки спільне й активне обговорення ними завдань, способів його вирішення має більше можливостей, ніж при фронтальній формі. Відзначимо, що школярі з низьким рівнем навчально-пізнавальної активності намагаються частіше висловлюватися, брати участь в обговоренні завдання, аніж зазвичай. Це свідчить про те, що організація групової форми навчання створює реальні можливості для активної взаємодії, співтворчості учнів, стимулює їх навчально-пізнавальну активність.

У процесі дослідження нами було виявлено також деяку залежність вибору характеру завдань від форми організації навчальної діяльності учнів, оскільки у респондентів, які працювали за груповою формою, при виборі завдань спостерігалося надання переваги завданням продуктивного і творчого характеру, що свідчить про зростання рівня їх навчально-пізнавальної активності.

Також встановлено, що в класах, де часто організовувалася групова робота, у процесі вивчення нового матеріалу зростає кількість запитань учнів, які свідчать про їх прагнення розібратися в суті матеріалу. Частота запитань теж може характеризувати рівень навчально-пізнавальної активності учнів. Протягом перших шести уроків нами фіксувалася кількість учнівських запитань, що виникли у процесі вивчення матеріалу. Кількість їх становила: у контрольних класах – відповідно 2, 0, 1, 2, 1, 3, 2; в експериментальних – 2, 3, 5, 6, 8.9.

Спостереження за учнями під час виконання завдань у групах показало, що в значної кількості дітей відзначалася зосередженість уваги, у них зріс ступінь самостійності, з'явилася більша кількість школярів, які бажають доповнити і уточнити відповідь однокласника. 75,4 відсотки опитаних учнів відповіли, що їм подобаються уроки математики (проти 21,7 % – у контрольних класах).

Таким чином, контроль з боку товаришів стає важливим стимулом підвищення

навчально-пізнавальної активності. Не менш важливим стимулом, як показали спостереження, може бути й загальне оцінювання всієї групи за роботу під час перевірки виконаного завдання. У таких умовах кожен учень намагається не підвести товариша, не знизити загальний результат. Така робота та характер стосунків учнів у групах має, крім активізуючого, і виховне значення, так як формує здатність до активної співпраці, забезпечує розвиток колективізму.

Робота в парі або групі забезпечує формування в молодших школярів умінь об'єктивної оцінки результатів роботи своїх однокласників, навичок контролю та взаємоконтролю. В експериментальних та контрольних класах учням неодноразово пропонувалось здійснити аналіз і дати оцінку усної відповіді товариша або виконаного ним завдання. Початковий етап експерименту показав, що такі вміння в учнів початкової школи сформовані недостатньо. Більшість дітей взагалі не змогли зробити аналіз відповіді товариша, охарактеризувати виконану ним задачу або розв'язаний приклад. У міру того, як подібна робота стала проводитися систематично, кількість учнів, які змогли рецензувати кінцевий результат виконаних учнями завдань, суттєво зросла.

Групова робота створює ще й сприятливий груповий фон у процесі навчання, бо, працюючи у групі, учні постійно відчувають взаємну підтримку і допомогу. Вони позитивно оцінюються самими учнями, групова робота викликає більший інтерес, ніж індивідуальна. Розв'язавши завдання, навіть з допомогою товаришів, школярі мають успіх, який їх окрилює і дає поштовх до нової діяльності. У бесіді з ними практично всі діти відзначали, що їм подобається працювати в групах. На могутню емоційну силу успіху дитини у навчанні вказував В. Сухомлинський, який вважав успіх внутрішнім поштовхом активності, що дає дитині моральне задоволення, адже маленька людина переживає почуття гордості від того, що вона у чомусь досягла визначних успіхів, виявила себе [9, с. 78]. «Життєдайним повітрям для слабенького вогника прагнення до знань є тільки успіх дитини в навчанні, тільки горде усвідомлення і переживання тієї думки, що я роблю крок уперед, піднімаюсь крутою стежиною пізнання» [9, с. 163] – пише Василь Олександрович у роботі «Серце віддаю дітям».

Зупинимося коротко на результатах дослідно-експериментальної роботи, тобто динаміці рівнів сформованості навчально-пізнавальної активності учнів, які навчалися в експериментальних та контрольних класах. На початку експерименту відсоток учнів з високим та середнім рівнями навчально-пізнавальної активності в експериментальних класах становив відповідно 3,8 % та 45,5 %, а в контрольних – 4,3 % та 46,4 %. Після експериментального навчання, яке тривало цілий семестр, відсоток учнів з високим рівнем навчально-пізнавальної активності збільшився на 8,9 % (з 3,8 % до 12,7 %), а з середнім рівнем – на 4,2 % (з 45,5 % до 49,7 %), тоді як з початковим рівнем зменшилася на 13,1 %.

У контрольних класах за цей час кількість учнів з високим рівнем навчально-пізнавальної активності не змінилася, а з середнім рівнем збільшилася всього на 0,7 %, тоді як з початковим – збільшилася відповідно на 0,7 %.

Аналіз матеріалів дослідження дає підстави стверджувати, що використання парної і групової форм роботи на уроках у початковій школі позитивно впливає на формування навчально-пізнавальної активності молодших школярів, сприяє формуванню позитивних навчальних мотивів, стимулює процес їхнього навчання. А це в свою чергу

ISSN 2706-6258

вимагає широкого використання таких форм навчання у практичній роботи вчителів початкової школи.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми. Зокрема, вимагають подальшого вивчення й узагальнення проблеми індивідуалізації навчання в умовах групових форм роботи, розкритті інших ефективних засобів стимулювання навчально-пізнавальної активності учнів молодшого шкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бібік Н. М., Вашуленко М. С., Мартиненко В. О. Формування предметних компетентностей в учнів початкової школи: монографія. Київ: Педагогічна думка, 2014. 346 с.
2. Бондар В. І. Коханко О. Г. Проектування уроку як оптимальної системи: навч.-метод. посіб. для студентів спеціальності «Початкова освіта». Київ, 2008. 54 с.
3. Данилова Л. Розвивати пізнавальну активність учнів. *Рідна школа.* 2002. № 6. С. 18–20.
4. Канищенко А. П. Развитие познавательной активности младших школьников в процессе обучения (на материале уроков украинского языка): дис. … канд. пед. наук:13.00. 01. Київ, 1985. 214 с.
5. Кравченко Т. Розвиток пізнавальної активності і самостійності учнів на уроках української мови. *Початкова школа.* 2001. № 5. С. 12–15.
6. Лозова В. І. Пізнавальна активність школярів. Харків: Основа, 1990. 89 с.
7. Ніколенко Л. Т Розвиток пізнавальної активності і самостійності учнів. *Початкова школа.* 2001. № 8. С. 28.
8. Савченко О. Я. Розвиток пізнавальної самостійності молодших школярів. Київ: Радянська школа, 1982. 176 с.
9. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. *Вибрані твори*: в 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 3. С. 9–300.
10. Ярошенко О. Г. Групова навчальна діяльність школярів: теорія і методика. Київ: Партнер, 1997. 193 с.

REFERENCES

1. Bibik, N. M., Vashulenko, M. S., Martynenko, V. O. (2014). Formuvannia predmetnykh kompetentnostei uchniv pochatkovoi shkoly. Kyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].
2. Bondar, V. I., Kokhanko, O. H. (2008). Proektuvannia uroku yak optymalnoi systemy: navchalno-metodychnyi posibnyk dlia studentiv spetsialnosti «Pochatkova Osvita». Kyiv [in Ukrainian].
3. Danylova, L. (2002). Rozvyvaty piznavalnu aktyvnist uchniv. *Ridna shkola, 6, 18–20* [in Ukrainian].
4. Kanishchenko, A. P. (1985). Razvytye poznavatelnoi aktyvnosty mladshykh shkolnykov v protsesse obuchenyia (na materyale urokov ukraynskoho yazyka). *Candidate's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].
5. Kravchenko, T. (2001). Rozvytok piznavalnoi aktyvnosti i samostiinosti uchniv na urokakh ukrainskoi movy. *Pochatkova Shkola, 5, 12–15* [in Ukrainian].
6. Lozova, V. I. (1990). Piznavalna aktyvnist shkoliariv. Kharkiv: Osnova [in Ukrainian].
7. Nikolenko, L. T. (2001). Rozvytok piznavalnoi aktyvnosti i samostiinosti uchniv. *Pochatkova Shkola, 8, 28* [in Ukrainian].
8. Savchenko, O. Ya. (1982). Rozvytok piznavalnoi samostiinosti mololdsh shkoliariv. Kyiv: Radianska Shkola [in Ukrainian].
9. Sukhomlynskyi, V. O. (1977). Sertse viddaiu ditiam. *Vybrani tvory.* (Vols. 1–5); Vol. 2. Kyiv: Radianska Shkola [in Ukrainian].
10. Yaroshenko, O. H. (1977). Hrupova navchalna diialnist shkoliariv: teoriia i metodyka. Kyiv: Partner [in Ukrainian].